

УДК 94(477)«1917/1921»
DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264572

І. М. Лебедєва

ORCID: 0000-0003-4214-7302

Київський національний лінгвістичний університет

I. Lebedeva

Kyiv National Linguistic University

УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У СПОМИНАХ ЙОГО ДІЯЧІВ

*The Ukrainian Government in the Period of the Central Rada
in the Memoirs of Its Prominent Figures*

Статтю присвячено огляду мемуарних праць, авторами яких є діячі українських урядів доби Центральної Ради. Праці безпосередніх учасників Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. загалом добре відомі науковцям і вже кілька десятиліть залучені до вивчення проблематики Української революції. Але їхній інформативний потенціал досі не вичерпаний. Спогади колишніх генеральних секретарів і народних міністрів дають можливість зазирнути за лаштунки діяльності українського уряду, побачити події очима очевидців, проаналізувати їхню аргументацію власної позиції. У статті проаналізовано праці українських політиків, які працювали у складі Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів за доби Центральної Ради. Зазначено, що не всі автори однаково ґрунтовно підійшли до висвітлення зазначеної теми. З іншого боку, на глибину та об'єктивність викладення матеріалу великий вплив мала партійна належність авторів спогадів. Тому при аналізі зазначених праць було застосовано як універсальні методи наукового аналізу, синтезу та спеціальні методи історичних досліджень (порівняльно-історичний, біографічний), так і метод критичного аналізу джерел, без якого неможливе джерелознавче дослідження.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Рада Народних Міністрів, вертикаль виконавчої влади, мемуари.

The article is devoted to a review of memoir-based works whose authors are prominent figures of the Ukrainian governments of the Central Rada period. The writings of participants of the Ukrainian Liberation wars of 1917–1921 are generally well known to researchers for several decades, and they were widely used for studying the Ukrainian Revolution.

These memoirs also constitute an essential source for researching the development of executive power vertical in the Ukrainian National Republic. In order

to fulfil this task, the authors applied the universal methods of scientific analysis, synthesis and special methods of historical research (comparative-historical, biographical) to scrutinize the writing evidences.

The memoirs of former secretaries-general and people's ministers provide an opportunity to look behind the scenes of the Ukrainian government, to see the events through the eyes of the beholders, and analyze their views. In particular, the analysis of the memoirs helps to reconstruct the process of searching for candidates for vacant posts in the government, highlight the motives that guided the heads of the departments while making certain decisions. The article analyzes the works of Ukrainian politicians, members of the General Secretariat, and the Central Rada Council of People's Ministers such as V. Vynnychenko, P. Khrystiuk, D. Doroshenko, M. Kovalevskyi, O. Zhukovskiy, O. Shulhin, O. Antonovych, M. Rafes, O. Zolotariov, V. Sadovskiy, M. Shapoval, B. Martos, I. Feshchenko-Chopivskiy, and the head of the Central Rada M. Hrushevskiy, who had a significant influence on the activities of the UNR governments. The authors conclude that V. Sadovskiy and B. Martos paid their attention to general political issues, M. Shapoval focused on covering the events of the Hetmanate and the Directorate of the UNR, merely dedicating a few pages to the last days of the Central Rada.

Keywords: the Ukrainian National Republic, the Central Rada, the General Secretariat, the Council of People's Ministers, the executive power vertical, memoirs.

Актуальність теми дослідження та постановка проблеми. Доба Української революції 1917–1921 рр. є однією з найяскравіших сторінок вітчизняної історії, оскільки в Україні після тривалої перерви відновилася державницька традиція. У березні 1917 р., після повалення царату, за ініціативи патріотичних представників української інтелігенції було створено Українську Центральну Раду. Ця інституція постала як київська громадська організація, але невдовзі перетворилася на лідера національного руху і очолила боротьбу за державність. Наступний рік був насичений подіями, завдяки яким урешті-решт вдалося реалізувати прагнення українського народу до власної держави — створити суверенну Українську Народну Республіку. Але перша в українській історії спроба побудувати державу на демократичних засадах закінчилася переворотом 29 квітня 1918 р. і постановням Української Держави, оформленої як гетьманат на чолі з Павлом Скоропадським, котра спиралася на засади консерватизму.

Практично зразу доба Центральної Ради, в сучасній історичній науці кваліфікована як Українська національно-демократична революція 1917–1918 рр. і перший етап Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., стала предметом дослідження. Вже став хрестоматійним вислів про те, що розпочали її досліджувати самі учасники подій, адже перші роботи з'яви-

лися на початку 1920-х рр. Борці за національну державність, щиро віддані цій ідеї, прагнули зрозуміти, які причини призвели до їхньої поразки. Відтоді доба Центральної Ради перетворилася на один з «історичних магнітів», який постійно притягує увагу як фахівців, так і суспільства. Водночас завдяки створенню значного масиву сучасної історіографії доби Української революції праці учасників подій поступово перемістилися до сегменту джерельної основи досліджень зазначеного періоду, а це змінює кут зору на зазначені праці й ставить перед науковцями нові завдання.

Аналіз історіографічної бази даної проблеми. За минуле століття вітчизняна наука збагатилася значною кількістю праць, автори яких досліджували різні аспекти та проблематику Української революції 1917–1921 рр. Накопичену історіографічну базу було узагальнено в працях В. Солдатенка (Солдатенко, В. 1997), П. Біляна¹, В. Капелюшного (Капелюшний, В. 2003), багатьох наукових статтях. Окрім того, історіографічний аналіз у межах певної тематики міститься в численних дисертаційних дослідженнях, якими поповнилася вітчизняна наука з моменту проголошення незалежності України та відкриття спецархівів. Як наслідок, фундаментальне науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917–1921 рр.)», видане 2018 р., значно доповнило аналогічний покажчик 2001 р. (Дубровіна, Л. ред. 2018).

Мемуаристика активних учасників Українських національно-визвольних змагань також перебуває в колі наукових інтересів учених. Зокрема, спомини українських діячів зазначеної доби були предметом дослідження А. Малика (Малик, А. 1999), К. Кондратюка, П. Біляна (Кондратюк, К. & Білян, П. 2000), Р. Пирого (Пиріг, Р. 2009; Пиріг, Р. 2011) та ін. Тим не менше, потенціал мемуаристики при вивченні окремих аспектів доби Української революції поки ще не вичерпано.

Наукова новизна дослідження. Метою статті є огляд мемуарних праць діячів, які працювали у складі українських урядів доби Центральної Ради. На нашу думку, це значно розширює джерельну базу дослідження зазначеної проблематики, вносить додаткові кольори в картину діяльності Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.

Джерельна база та методологія дослідження. Джерельною базою дослідження є мемуарні праці генеральних секретарів та народних міністрів Української Народної Республіки доби Центральної Ради. Автори, залежно від мети, яку ставили перед собою, або висвітлюють свою діяльність на урядових посадах, або присвячують спомини аналізу загальнополітичної ситуації в Україні тих часів. Причому праці другої групи, на нашу думку, мають не меншу вагу, оскільки дають можливість глибше зрозуміти політичну

¹ Білян П. Я. Історіографія Української революції 1917 — початку 1918 рр.: автореф. ... канд. іст. наук. Львів, 2001.

позицію авторів. Адже за доби Центральної Ради більшість очільників генеральних секретарств і народних міністерств позиціонували себе передусім як політики, а не чиновники.

Крім того, до джерельної бази статті залучено «Спомини» М. Грушевського та «Уривок з моїх споминів за 1917 рік» Є. Чикаленка, автори яких не були членами українських урядів. Але думка й позиція голови Центральної Ради, який увесь час перебував у центрі подій і мав значний вплив на діяльність уряду, особливо взимку — навесні 1918 р., надзвичайно важлива для розуміння ситуації. У свою чергу, спомини Є. Чикаленка залучені до аналізу проблеми з тих міркувань, що автор був у курсі подій, зокрема кулуарних домовленостей та особистих конфліктів усередині Генерального Секретаріату, завдяки сину Петру — особистому секретарю В. Винниченка.

Під час дослідження застосовувались універсальні методи наукового аналізу, синтезу, спеціальні методи історичних досліджень (порівняльно-історичний, біографічний), а також метод критичного аналізу джерел, без якого неможлива джерелознавча розвідка. Всі дати до 15 лютого 1918 р. подано за старим стилем, з 1 березня 1918 р. — за новим.

Огляд праць окресленої тематики логічно розпочати з «Відродження нації» В. Винниченка не лише з тієї причини, що ця праця вийшла з-під пера голови першого українського уряду новітньої доби. Вона була також однією з перших праць, які учасники подій написали за гарячими слідами. Понад те, її перевидали в Україні 1990 р., ще до проголошення незалежності, й з неї для багатьох читачів розпочалося знайомство з добою Українських національно-визвольних змагань. Талановитий письменник, В. Винниченко написав мемуарно-публіцистичну працю живою, образною, яскравою мовою. Він одним з перших подав власне бачення подій, проаналізував як здобутки, так і прорахунки українських борців за національну державність, що врешті-решт призвели до поразки.

Малюючи широкими мазками картину подій, автор приділив увагу також своїй діяльності на посаді голови Генерального Секретаріату. Водночас висвітлення цього аспекту не було основним завданням автора, про що він написав у передмові. Для В. Винниченка головне полягало в змалюванні «правдивої картини боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції» (Винниченко, В. 1990, с. 9–10). Отже, щоденна праця з організації першого українського уряду, завдання, що їх доводилося вирішувати й самому В. Винниченкові як голові Генерального Секретаріату та як генеральному секретарю внутрішніх справ, і очільникам інших секретарств змальовуються в контексті загального викладення матеріалу, підпорядковуються головній сюжетній лінії.

Водночас праця В. Винниченка є надзвичайно важливим джерелом для дослідження діяльності першого українського уряду. Його зауваження щодо

персонального складу Генерального Секретаріату, розповідь про пошуки кандидатур на відповідальні посади, про перші кроки новоствореного органу, про спроби вирішити організаційні питання суттєво доповнюють відомості архівних джерел. Так, досить важливим, на наш погляд, є зауваження автора щодо відсутності достатньої кількості кваліфікованих урядовців, недостатне фінансування та інші проблеми, що супроводжували перші кроки новоствореної інституції (Винниченко, В. 1990, с. 226–227, 295–297). За свідченням В. Винниченка, генеральні секретарі одночасно були очільниками своїх відомств і виконували канцелярську роботу — «самі переписували на машинках свої постанови, самі навіть підлогу підмітали, бо не було ні урядовців, ні писарів, ні навіть сторожа» (Винниченко, В. 1990, с. 259). Крім того, з праці стає відомо, що на момент утворення Генерального Секретаріату право вирішального голосу мали вісім генеральних секретарів, а посаду генерального писаря, яку обійняв український есер П. Христюк, спочатку розглядали як технічну, на кшталт начальника канцелярії (Винниченко, В. 1990, с. 253).

Інший характер має «Щоденник» В. Винниченка — нотатки, які він робив для себе, де записував свої думки, враження, інтимні переживання. Завдяки «Щоденнику» ми можемо зазирнути у внутрішній світ першого голови українського уряду, відчувати його біль за неможливість реалізувати задумане, переживання та невпевненість: «І маю бути першим міністром України. І смішно, і дивно, і радісно. І знов та сама тривога поколює душу. Чи не осоромлю ж я собою все діло? Чи вистачить сил, нервів, терпіння? Чи довго горітиме той вогонь, що досі тримає на ногах?» (Винниченко, В. 1980, с. 270). У записниках, наодинці з собою, проривається у Винниченка невдоволення відносинами, які склались у тогочасному українському політикумі, амбіційністю одних діячів та недосвідченістю інших: «Але жадність, жадність до влади надзвичайна. Зголоднілість до державности аж закочується від нетерплячки. Я не заздрю собі, мене просто товчуть у ступі всяких вимог, кожен, хто може вдержати товкача в руці, підходить і гупає. Навіть діти, які ще не навчились держати товкача, і ті б'ють. Правда, діти й найбільше дошкуляють. Діти та старенькі політики, яким рука труситься» (Винниченко, В. 1980, с. 273). Хоча прізвищ В. Винниченко тактовно не називає, ці зауваження дуже важливі для розуміння ситуації в усій її складності, адже з офіційних документів таку інформацію не отримаєш. Залишається жалкувати, що в записнику про події 1917–1918 рр. так мало записів, які стосуються саме його діяльності на посаді голови Генерального Секретаріату.

Грунтовні мемуари залишив М. Ковалевський, очільник двох міністерств в уряді В. Голубовича — земельних справ і продовольчих справ. Його праця «При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії» містить низку цінних відомостей про діяльність українських урядів. Зокрема, М. Ковалев-

ський докладніше, ніж інші автори, зупинився на моменті утворення Генерального Секретаріату.

Слід зазначити, що таку важливу подію — прийняття рішення утворити український виконавчий орган — майже не висвітлено в офіційних документах та періодиці й у невеликому обсязі віддзеркалено в мемуарній літературі. Дуже мало інформації про те, коли і хто висунув пропозицію, які дискусії виникли навколо неї, які завдання ставилися перед новою інституцією на момент її утворення. Але й у спогадах провідних українських діячів, на наш погляд, цій проблемі приділено недостатньо уваги. Практично, лише М. Ковалевський, М. Грушевський та П. Христюк зупинилися на цій темі докладніше за інших.

Зокрема, М. Ковалевський згадав про пропозицію фракції УПСР у Центральній Раді утворити «уряд автономної України». Крім того, автор пояснив, що назва, яку отримав новостворений орган — Генеральний Секретаріат, — «немов би нав'язувала до старої Гетьманщини, на чолі якої стояла генеральна старшина» (Ковалевський, М. 1960, с. 369). Отже, для українських діячів було надзвичайно важливо підкреслити тяглість національного державотворення. Зупинився М. Ковалевський і на реакції інших фракцій Центральної Ради на пропозицію українських есерів. Окрім того, він подав склад Генерального Секретаріату й коротко зупинився на характеристиці кожного з генеральних секретарів. Попри зрозумілий суб'єктивізм, вміщена в мемуарах характеристика очільників секретарств видається досить інформативною, а симпатії й антипатії автора характеризують передусім його самого.

Видається важливим і зауваження про тактику українських есерів щодо першого складу Генерального Секретаріату, куди УПСР делегувала одного представника. З одного боку, М. Ковалевський написав про відсутність у лавах УПСР, на відміну від УПСФ і УСДРП, «відповідного штабу досвідчених політиків і фахівців». Водночас він наголосив, що українські есери свідомо дотримувалися тактики дистанціювання: «З другого боку, для нас було ясно, що революційний процес, може вже в найближчій будучині, випередить автономічне законодавство УЦРади і поставить проблему самостійності України на всю широчінь. Тому видалося нам, що й з тактичних причин не слід нашій партії занадто ангажуватися в автономному уряді, який все буде змушений до певних політичних зобов'язань перед центральним урядом Росії. Треба було залишити нашу групу, так би мовити, в революційній резерві. Вона мала б прийняти владу в свої руки, коли революційний процес дозрів би до проголошення самостійності» (Ковалевський, М. 1960, с. 372). Це досить важливе зізнання з огляду на подальші події — спроби фракції УПСР домогтися переформатування Генерального Секретаріату восени 1917 р., після проголошення Третього Універсалу, та демарш січня 1918 р., внаслідок якого В. Винниченко і весь уряд вдалися до демісії.

Серед інших сюжетів, значущих для вивчення діяльності першого українського уряду, є розповідь про контакти Генерального Секретаріату з представниками Антанти, зокрема про офіційну зустріч В. Винниченка з представником Французької Республіки генералом Жоржем Табуї, на якій був присутнім і автор спогадів. Докладно М. Ковалевський розповів про відносини між Радою Народних Міністрів УНР і німецьким командуванням навесні 1918 р., у тому числі про останню зустріч Голови РНМ В. Голубовича з послом Німеччини бароном Альфонсом фон Муммом, яка мала місце у суботу, 27 квітня, і на якій Ковалевський був присутній як міністр земельних справ. На цій зустрічі стало абсолютно очевидно, що німці готуються до державного перевороту й не приховують цього. Того самого дня М. Ковалевський перейшов на нелегальне становище, знявши з рахунку 5 млн. крб., які уряд виділив на аграрну реформу.

Водночас М. Ковалевський звернув недостатньо уваги на свою діяльність як міністра земельних і продовольчих справ, на політику відомств, на організаційну роботу, персональний склад міністерств, принцип підбору кандидатур на посади в такий важливий період, коли фактично вперше постали центральні органи виконавчої влади суверенної держави. Натомість він зупинився на політичних дискусіях серед керівного складу УПСР щодо подальшої тактики. Це досить симптоматично для верхівки есерівської партії, яка відчайдушно, майже до останнього дня відстоювала примат власних партійних догматів, не шукаючи компромісу з поміркованими українськими силами. У світлі сказаного варто звернути особливу увагу на такий пасаж М. Ковалевського: навесні 1918 р. українські есери, найвпливовіша партія, яка взяла на себе відповідальність перед суспільством, «приготовлялися до цієї вирішальної боротьби і перебудовувалися так, щоб у разі перевороту перейти відразу в нелегальне становище і провадити далі боротьбу за здійснення українських визвольних ідеалів». І далі М. Ковалевський докладно перелічив заходи, яких уживала урядова (! — *Авт.*) партія з метою підготовки до «боротьби проти окупаційної влади на випадок перевороту» (Ковалевський, М. 1960, с. 476–477).

Певна партійна заангажованість характерна й для праці П. Христюка, генерального писаря в урядах В. Винниченка і В. Голубовича, присвяченій добі Української революції. За свідченням М. Ковалевського, «Павло Христюк був надзвичайно сумлінним працівником. На тлі досить здеморалізованої молоді тих часів, він вирізнявся не тільки своїм ясним і тверезим розумом, але й почуттям обов'язку та відповідальності за виконання доручених йому справ» (Ковалевський, М. 1960, с. 383). Ці якості Христюк сповна проявив на посаді генерального писаря. У своєму відомстві він запровадив професійний документообіг, за що йому мають бути вдячні сучасні історики. Крім того, його «Замітки і матеріали до історії української рево-

люції 1917–1920 рр.» насичені документами і малюють досить масштабне полотно перебігу подій означеної доби.

Водночас працю написано з позицій УПСР, і час від часу автор не може утриматися від політичних дискусій при викладенні подій, висловлення власного ставлення до тих чи інших процесів або осіб. Зокрема, для теми даного дослідження надзвичайно важливою видається коротка, але промовиста характеристика, якою П. Христюк супроводив виступ УПСР у січні 1918 р.: «Соціалісти-революціонери повели рішучий похід проти Винниченківського Секретаріату. Війна з СРСР викрила всі хибі і нездатність до праці дрібнобуржуазного правительства В. Винниченка» (Христюк, П. 1921, с. 124). Так само, коротко і влучно, П. Христюк охарактеризував бідність УПСР на фахівців, коли описував невдалу спробу розширити представництво УПСР у Генеральному Секретаріаті після Третього Універсалу: «Формулу українських соціаль-демократів було прийнято, а тим самим звільнено і українських соціалістів-революціонерів від трудного для них завдання — скласти свій Генеральний Секретаріат» (Христюк, П. 1921, с. 123).

Інша ґрунтовна праця, яка досі не втратила значення як найповніший виклад подій доби Української революції, який написав її сучасник, є «Історія України, 1917–1923» Д. Дорошенка, перший том якої присвячений добі Центральної Ради. Крім того, автор залишив і мемуарну працю — «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)», в якій виклав матеріал менш формально, зупинився на дрібницях, яким зазвичай немає місця в академічному виданні.

Д. Дорошенко очолював Генеральний Секретаріат менше, ніж тиждень, під час серпневої кризи 1917 р., коли невдалі переговори з Тимчасовим урядом та його «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріату» від 4 серпня 1917 р. викликали обурення Центральної Ради і примусили В. Винниченка до демісії. Для дослідників діяльності Генерального Секретаріату передусім важливо зрозуміти, чому Дорошенко так швидко відмовився від посади голови цієї інституції. У споминах він пояснив це розбіжностями з М. Грушевським та радикальною есерівською більшістю Центральної Ради, відповідаючи на закиди, які йому доводилося чути від опонентів: «Може бути, що це був і хибний крок (Демісія. — *Авт.*), але як би я не зробив його зразу, то все одно довелося б його зробити трохи згодом і може при далеко менш зручних обставинах: я вже настільки ясно відчував внутрішнє положення, різницю своїх настроїв і політичного світогляду з тими, з ким би мені довелося спільно працювати, що зоставатись далі — для мене значило йти проти свого сумління. А на це я погодитися не міг» (Дорошенко, Д. 1969, с. 163). Окрім того, Д. Дорошенко розповідає про консультації з відомими діячами поміркованих поглядів, яких хотів бачити на посадах генеральних секретарів (С. Веселовський, І. Черниш, Ф. Штейнгель та ін.). Чутки про ці перемови-

ни потрапляли у партійну пресу в невеликому обсязі та епізодично. Як відомо, не зустрівши розуміння есерівської фракції Центральної Ради, Д. Дорошенко пішов з посади очільника Генерального Секретаріату і прийняв пропозицію очолити губернський комісаріат у Чернігівській губ.

Хоча варто звернути увагу, що ті самі події М. Грушевський у спогадах подав трохи інакше. За його словами, під час розмови зі Ф. Штейнгелем останній повідомив Д. Дорошенка про негативну позицію Тимчасового уряду щодо Генерального Секретаріату — на його думку, «установи ілюзорної» (Грушевський, М. 1989б, с. 129). Ймовірно, ця розмова також вплинула на його рішення про демісію.

Перебування Д. Дорошенка в Києві під час українсько-більшовицької війни 1917–1918 рр. зробило його свідком таких важливих подій, як перехід столиці до рук більшовиків і повернення Центральної Ради. Його розповідь переносить читачів у ті тривожні часи кінця 1917 р., коли українська влада втрачала одне місто за іншим. Маючи можливість спілкуватися з діячами УНР у неформальній обстановці, Д. Дорошенко описав розгубленість та непевність урядових осіб, які нарешті зрозуміли, що політика відмови від формування власних збройних сил виявилася фатальною. Він розповідає і про новорічний бенкет в Українському клубі, на якому з сумними тостами виступили В. Винниченко й генеральний секретар пошт і телеграфу М. Шаповал (Дорошенко, Д. 1969, с. 214–215).

До речі, розповідь про це застїлля є також в «Уривку з моїх споминів за 1917 рік» Є. Чикаленка, який хоча сам не брав безпосередньої участі в роботі Генерального Секретаріату, але перебував у цей час у Києві й підтримував особисті стосунки з провідними лідерами українського національного руху. Він був у курсі подій також завдяки своїм синам, Левку — члену Малої Ради і Петру — особистому секретарю голови Генерального Секретаріату. Тому спомини Чикаленка є важливим джерелом для дослідника, який вивчає проблематику виконавчої влади УНР. Зокрема, з його мемуарів можна дізнатися про приховану боротьбу між М. Грушевським та В. Винниченком, про напружені стосунки між В. Винниченком і М. Поршем, між В. Винниченком і С. Петлюрою, інші «підводні течії» в уряді — все те, що сприяє глибшому розумінню ситуації, але не віддзеркалюється в офіційній документації (Чикаленко, Є. 2004, с. 380–382).

Д. Дорошенко також не обійшов мовчанням цю складну і делікатну проблему. Як відомо, після відновлення української влади розпочалося тяжке й тривале формування персонального складу Ради Народних Міністрів, і автор спогадів знову опинився у вирі подій. Йому, зокрема, запропонували очолити міністерство освіти (Дорошенко, Д. 1969, с. 235). Від портфеля очільника відомства він відмовився, але став свідком перемовин, які зазвичай відбуваються «за лаштунками» й невідомі громадськості. Зокрема він

звернув увагу на значний вплив М. Грушевського на політику Ради Народних Міністрів навесні 1918 р. Зокрема, М. Дорошенко дав зрозуміти, що саме завдяки голові Центральної Ради на чолі першого уряду суверенної держави опинився В. Голубович — «ніякий державний муж», на думку українського історика (Дорошенко, Д. 1969, с. 216). Описав Д. Дорошенко й сувору нотацію, яку вчинив М. Грушевський міністру закордонних справ М. Любинському, — «збештав його, як хлопчака» (Дорошенко, Д. 1969, с. 243). Отже, мемуари Д. Дорошенка є цінним джерелом з історії українських урядів доби Центральної Ради. Можна з сумом констатувати, що його плани доопрацювати свою «Історію України» з тим, щоб ширше висвітлити діяльність «непомітних працівників, що виконували практично цю роботу совісно, віддано і, часто, з небезпекою життя, не залишивши, при тому, в історії жодного сліду», залишилися нездійсненими (Єремійв, М. 1968, с. 94).

Значну увагу роботі на посаді народного міністра військових справ в уряді В. Голубовича приділив у мемуарах О. Жуковський. Ця праця є важливою передусім для дослідників військового будівництва доби Центральної Ради, оскільки автор розповідає про творення армії УНР, її командний склад, про організацію роботи військового міністерства, про його персональний склад тощо. Крім того, досить докладно Жуковський розповідає про вимушену евакуацію українського уряду в лютому 1918 р., коли Київ захопили більшовики.

Як відомо, на початку нового року УПСР виступила з критикою кабінету В. Винниченка і домоглася його відставки. Було сформовано новий склад уряду, який після проголошення Четвертим Універсалом суверенітету УНР було перейменовано на Раду Народних Міністрів, а прем'єром став В. Голубович. Ці події відбувалися на тлі наступу більшовицьких військ, тому на ретельний підбір кандидатів на міністерські посади за партійною ознакою (на чому наполягали українські есери, ініціюючи урядову кризу), на вироблення й тим паче докладне обговорення урядової програми часу не було — в Києві йшли бої. Центральна Рада ухвалила поданий склад уже під обстрілом. Перебування вищих органів влади УНР у столиці ставало небезпечним, тому новообрані посадовці встигли зібратися на кілька засідань у кабінеті міністра військових справ (Христюк, П. 1921, с. 127), після чого залишили місто.

В ці кілька тижнів «вагонного життя українського уряду», за висловом О. Жуковського (Жуковський, О. 2018, с. 102), було прийнято доленосні для майбутнього молодої держави рішення. Але під час реконструкції подій виникають певні труднощі, бо звичний документообіг між урядовими інституціями в евакуації порушився. Понад те, в Києві залишилася майже вся урядова документація, котру згодом знищили більшовики. У мемуарах О. Жуковський приділив тим подіям значну увагу, і це робить працю цін-

ним джерелом під час дослідження діяльності уряду УНР в умовах вимушеної евакуації. Зокрема, О. Жуковський розкриває «таємницю» призначення І. Немоловського міністром військових справ — той перебував у родинних зв'язках з прем'єром Голубовичем. Як тільки перебування у Києві виявилось небезпечним, І. Немоловський залишив посаду, нікого не попередивши (Жуковський, О. 2018, с. 74, 76). Тому обов'язки військового міністра почав виконувати автор спогадів.

О. Жуковський розповів, що перші кілька днів після евакуації з Києва політики були розгублені, але швидко робота уряду налагодилася, попри те, що «майже ніякого апарату не було для праці, людей теж» (Жуковський, О. 2018, с. 109). Через те, що заповнення міністерських вакансій після демісії В. Винниченка було перерване, Рада Народних Міністрів розпочала діяльність в евакуації у неповному складі. В уряді тоді працювали і новопризначені міністри, і колишні генеральні секретарі — всі, хто погодився взяти на себе відповідальність у тих складних умовах. Провідні позиції в уряді, за свідченням О. Жуковського, займали прем'єр В. Голубович, міністр пошт і телеграфу Г. Сидоренко, міністр фінансів М. Ткаченко, а також М. Грушевський (Жуковський, О. 2018, с. 97).

У «Вспоминах» О. Жуковського вміщені також невеличкі епізоди, які сам автор назвав «деталлями»: «Деталь до моменту виходу Петлюри із складу Кабінету», «Деталь щодо пропозиції мені портфеля Військового Секретаря». Вони суттєво доповнюють картину діяльності уряду УНР (Жуковський, О. 2018, с. 63–65). Окрім того, важливою для дослідження діяльності українських урядів доби Центральної Ради є розповідь О. Жуковського про останні дні перед гетьманським переворотом 29 квітня 1918 р. Адже на цей час було цілком зрозуміло, що політика українських есерів, особливо в аграрній сфері, заводить ситуацію в глухий кут. Відштовхуючи своїм аграрним законом досить потужний прошарок українського заможного селянства, Центральна Рада і РНМ водночас не могли вже розраховувати на симпатії найбіднішого селянства, якого більше приваблювало більшовицьке гасло «Землю — селянам!» та «чорний» перерозподіл землі.

О. Жуковський згадав, як помірковані сили в УПСР запропонували скорегувати урядовий курс у бік лібералізації. Зокрема, В. Голубович, П. Христюк та сам автор споминів у квітні 1918 р. на засіданні ЦК УПСР «дуже реально намалювали становище сучасного мента, бо стосунки з життєвою дійсністю, яка кожний день відбувалась у різних кабінетах увимогах різних делегацій і таке інше штовхало нас на шлях більш життєвий — буржуазно-демократичний» (Жуковський, О. 2018, с. 197), але у відповідь отримали звинувачення у «побратимстві з буржуазією» (Жуковський, О. 2018, с. 197). Як відомо, партійне доктринерство, неспроможність керівництва УНР піднятися над вузькопартійними інтересами, прагнення будь-

що реалізувати власну партійну програму були тими причинами, які разом з іншими чинниками призвели до падіння Центральної Ради.

У масиві мемуаристики учасників Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. є чимало праць й інших діячів українських урядів доби Центральної Ради. Залишили, зокрема, спогади генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгин, генеральний секретар морських справ Д. Антонович, генеральний секретар земельних справ Б. Мартос, генеральний секретар судових справ В. Садовський, генеральний секретар пошт і телеграфу М. Шаповал, генеральні контролери М. Рафес та О. Золотарьов, народний міністр торгу і промисловості І. Фещенко-Чопівський.

Ці праці не такі ґрунтовні, як ті, про котрі йшлося, але теж важливі для дослідження проблематики діяльності Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів УНР. Водночас не всі зі згаданих авторів присвятили спогади діяльності у складі українських урядів. Так, В. Садовський, Б. Мартос, О. Золотарьов сконцентрувалися на проблематиці Центральної Ради. Для М. Рафеса, який входив до керівної ланки Бунду, було важливо висвітлити позицію та діяльність власної партії. Втім, ці роботи також важливі для дослідження окресленої проблематики, адже характеризують самих авторів, розкривають їх політичні позиції і погляди.

Так, М. Рафес не приховував негативного ставлення до розбудови української державності, одночасно перебільшуючи заслуги власної партії. Наприклад, на його думку, саме позиція Бунду «спонукала (Тимчасовий — *Авт.*) уряд делегувати (Міністрів. — *Авт.*) І. Церетелі, О. Керенського і М. Терещенка на кінець червня до Києва для укладення миру з Україною» (Рафес, М. 1920, с. 39). Як відомо, внаслідок цих перемовин Центральна Рада ухвалила Другий Універсал та нормалізувалися, хоч і ненадовго, відносини з Тимчасовим урядом. М. Рафес підводить читача до думки про важливе місце Бунду в цьому процесі. Але потрібно звернути увагу на те, що працю М. Рафеса видали в Москві 1920 р. Отже, на цей момент автор уже перейшов на позиції більшовиків. Тому не дивно, що, говорячи про представників національних меншин, які очолювали генеральні секретарства єврейських, польських, російських справ, М. Рафес назвав їх «чужим оком» у складі Генерального Секретаріату, а Раду Народних Міністрів охарактеризував як «уявний уряд», звинувачуючи його в націоналізмі (Рафес, М. 1920, с. 73, 85–86). На подібних позиціях стоїть і О. Золотарьов, закидаючи українському уряду «самостійництво та контрреволюцію» та описуючи перебіг подій з позицій Бунду (Золотарьов, О. 1922, с. 9). Натомість, про свою діяльність на посаді генерального контролера О. Золотарьов не писав взагалі.

З іншого боку, В. Садовський та Б. Мартос твердо стояли на українських національних позиціях і відповідно висвітлювали події, але також не висвітлювали своєї діяльності на посадах генеральних секретарів (Мартос, Б. 1973;

Садовський, В. 1977). Те саме можна віднести і до мемуарів М. Шаповала. Оминувши свій досвід роботи на посаді генерального секретаря пошт і телеграфу в уряді В. Винниченка після проголошення УНР, він темою спогадів обрав добу Гетьманату П. Скоропадського і Директорії УНР. Періоду Центральної Ради присвячено кілька сторінок на початку праці, на яких М. Шаповал украй негативно охарактеризував уряд В. Голубовича, самого прем'єра та політику РНМ у березні — квітні 1918 р. Водночас він згадав, що напередодні гетьманського перевороту, 28 квітня, ЦК УПСР нарешті пом'якшив свою позицію і вирішив внести деякі зміни в земельний закон, але було вже пізно (Шаповал, М. 1958, с. 2).

Мемуари І. Фещенка-Чопівського мають підзаголовок «Спогади міністра Центральної Ради та Директорії». Але, на жаль, своїй діяльності на посаді директора департаменту промисловості генерального секретарства торгу і промисловості, а навесні 1918 р. — очільника відповідного відомства Фещенко-Чопівський приділив менше уваги, ніж перебігу загальнополітичних подій. Автор спогадів згодний з В. Винниченком щодо труднощів, які постали перед Генеральним Секретаріатом одразу після його створення: «... міністри (тобто генеральні секретарі. — *Авт.*) не знали, з чого починати, директори департаментів тим менше» (Фещенко-Чопівський, І. 1992, с. 36). Так само лаконічно, всього кількома фразами І. Фещенко-Чопівський висвітлив свою діяльність на посаді народного міністра торгу й промисловості (Фещенко-Чопівський, І. 1992, с. 42).

Натомість спогади О. Шульгина та Д. Антоновича, невеликі за обсягом, присвячені безпосередньо досліджуваній темі. О. Шульгин стисло описав свою роботу на посаді генерального секретаря міжнародних справ, а після проголошення УНР — міжнародних справ. Серед інших проблем, перший очільник українського дипломатичного відомства докладно зупинився на висвітленні контактів Генерального Секретаріату з представниками Антанти. Як відомо, Франція та Велика Британія не поспішали визнавати УНР, а після підписання Брестського мирного договору відкрито демонстрували вороже ставлення до молодої держави. О. Шульгин навів факти значної зацікавленості дипломатів цих країн ситуацією в Україні та контактів французьких і британських представників з Генеральним Секретаріатом (Шульгин, О. 1993).

Д. Антоновича в листопаді 1917 р. призначили очільником щойно створеного Генерального секретарства морських справ. У споминах він розповів про події, які передували цьому призначенню — за дорученням уряду УНР він відвідав Одесу, Херсон, Миколаїв вивчати українізацію Чорноморського флоту (Антонович, Д. 1993, с. 72–74). Д. Антонович не вав що розглядав роботу на цій посаді як тимчасову, розуміючи, що цей портфель має належати професіоналу (історик і мистецтвознавець, він був призначений на посаду міністра за наполяганням Української морської ради). Водночас

його спогади спростовують зауваження П. Христюка, що Д. Антонович так і не приступив до праці у складі уряду (Христюк, П. 1921, с. 126). Зокрема, за пропозицією Д. Антоновича було затверджено прапор флоту УНР, чим, до речі, той дуже пишався — на ньому «вперше, як герб, був зазначений тризуб» (Антонович, Д. 1993, с. 74). Розпочав Д. Антонович і організовувати українське морське відомство: розробляв його структуру, штатний розклад, шукав кандидатури на заміщення вакантних посад, але більшовицький наступ перервав цей процес. У лютому 1918 р. Д. Антонович не виїхав до Житомира разом з урядом, а вирушив на південь, де проінспектував чорноморські порти. Доповідь про цю поїздку він надав В. Голубовичу, але на посаду міністра повернутися відмовився (Антонович, Д. 1993, с. 78).

На нашу думку, до огляду мемуарів діячів українських урядів доби Центральної Ради варто долучити і «Спомини» її голови. М. Грушевський мав великий авторитет серед українського політикуму й не міг не впливати на діяльність Генерального Секретаріату та, особливо, Ради Народних Міністрів. У спогадах М. Грушевський висвітлює широке коло проблем, у тому числі розповів про створення Генерального Секретаріату, про його співпрацю з Центральною Радою, про загострення стосунків з Тимчасовим урядом, про пошуки кандидатів на посади секретарів, про серпневу кризу Генерального Секретаріату тощо. Окремі сюжети зі споминів М. Грушевського не збігаються з позицією авторів інших мемуарів, про що йшлося, і це важливо для дослідників, оскільки розкриває певні події з інших позицій. Критичне ставлення впливового політика до Генерального Секретаріату також допомагає краще зрозуміти відносини всередині українського політикуму (Грушевський, М. 1989а, с. 129).

Отже, попри те, що праці діячів українських урядів доби Центральної Ради загалом добре відомі науковцям, які досліджують проблематику Українських національно-визвольних змагань, вони при цьому залишаються важливим джерелом з діяльності органів виконавчої влади того часу. Мемуари безпосередніх учасників подій дають можливість побачити їх перебіг «зсередини», дослухатися до їхньої аргументації, зазирнути у внутрішній світ політиків.

Водночас слід мати на увазі, що однією з особливостей мемуарної літератури є ретроспективний погляд авторів, який спирається на знання наслідків згадуваних подій та набутий досвід. Окрім того, більшість авторів споминів про добу Української революції 1917–1918 рр. грішать високим ступенем суб'єктивізму, що пояснюється партійною належністю, особистими симпатіями й антипатіями, намаганням обґрунтувати правильність власної позиції, прихованою або відкритою спробою перекласти відповідальність за невдачі на плечі політичних опонентів тощо. Всі ці особливості потрібно враховувати сучасним науковцям при використанні мемуарів генеральних секретарів і народних міністрів доби Центральної Ради у власних дослідженнях.

Антонович, Д. 1993. Спогади про українське Морське міністерство. *Військо України*. № 5. С. 72–78.

Винниченко, В. 1980. *Щоденник*. Т. 1. 1911–1920. Едмонтон; Нью-Йорк: Видання Канадського інституту українських студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка.

Винниченко, В. 1990. *Відродження нації*. Ч. 1. Київ: Політвидав України.

Грушевський, М. 1989а. Спомини. *Київ*. № 10. С. 122–158;

Грушевський, М. 1989б. Спомини. *Київ*. № 11. С. 113–155.

Дорошенко, Д. 1969. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)*. Мюнхен: Українське видавництво.

Дубровіна, Л. А. ред. 2018. *Українська революція і державність (1917–1921 рр.)*. Науково-бібліографічне видання. Київ: НБУВ.

Среміїв, М. 1968. За лаштунками Центральної ради. *Український історик*. № 1/4. С. 94–104.

Жуковський, О. 2018. *Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжечка. 1919 рік*. Київ.

Золотарев, А. 1922. *Из истории Центральной Украинской Рады (1917 год)*. Харьков: Государственное издательство Украинны.

Капелюшний, В. П. 2003. *Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)*. Київ: Олан.

Ковалевський, М. 1960. *При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії*. Інсбрук: Накладом М. Ковалевської.

Кондратюк, К. & Білян, П. 2000. Дослідження історії Української революції 1917 — початку 1918 рр. вченими в еміграції. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 35/36. С. 261–273.

Малик, А. О. 1999. *Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.)*. Львів: ЛДУ.

Мартос, Б. 1973. Перші кроки Центральної Ради. *Український історик*. № 3–4. С. 99–112.

Піріг, Р. Я. 2009. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Вип 4. С. 31–58.

Піріг, Р. Я. 2011. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження. *Архів України*. № 6. С. 83–102.

Рафес, М. Г. 1920. *Два года революции на Украине: (Эволюция и раскол «Бунда»)*. Москва: Государственное издательство.

Садовський, В. 1977. Центральна Рада та її роля у відновленні української державності. *Сучасність*. Ч. 11. С. 40–49.

Солдатенко, В. Ф. 1997. *Українська революція: концепція і історіографія*. Київ: Книга пам'яті України.

Фещенко-Чопівський, І. 1922. *Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії*. Житомир: Житомирський вісник.

Христюк, П. 1921. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.* Т. 2. Відень.

Чикаленко, С. Х. 2004. *Щоденник*. Т. 1 (1907–1917). Київ: Темпора.

- Шаповал, М. 1958. *Гетьманщина і Директорія: (Спогади)*. Нью-Йорк.
- Шульгин, О. 1993. Початки діяльності міністерства закордонних справ України. *Розбудова держави*. № 1. С. 22–24.
- Antonovych, D. 1993. Spohady pro ukrainske Morske ministerstvo [Memories of the Ukrainian Maritime Ministry]. *Viisko Ukrainy*. № 5. S. 72–78. [in Ukrainian].
- Vynnychenko, V. 1980. *Shchodennyk [Diary]*. T. 1. 1911–1920. Edmonton; Niu-York: Vydannia Kanadskoho instytut ukrainskykh studii i Komisii UVAN u SSHa dlia vuvchennia i publikatsii spadshchyny Volodymyra Vynnychenka. [in Ukrainian].
- Vynnychenko, V. 1990. *Vidrodzhennia natsii [Rebirth of the Nation]*. Ch. 1. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. 1989a. *Spomyny [Memoirs]*. Kyiv. 1989. № 10. S. 122–158. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. 1989b. *Spomyny [Memoirs]*. Kyiv. 1989. № 10. S. № 11. S. 113–155. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. 1969. *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920) [My Memories of the Recent Past (1914–1920)]*. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
- Dubrovina, L. A. red., 2018. *Ukrainska revoliutsiia i derzhavnist (1917–1921 rr.) [Ukrainian Revolution and Statehood (1917–1921)]*. Naukovo-bibliohrafichne vydannia. Kyiv: NBUV. [in Ukrainian].
- Yeremiiv, M. 1968. Za lashtunkamy Tsentralnoi rady [Behind the Scenes of the Central Council]. *Ukrainskyi istoryk*. № 1/4. S. 94–104. [in Ukrainian].
- Zhukovskiy, O. 2018. *Vspomyny chasiv epokhy Velykoi Skhidnoi Revoliutsii pochatka 1917–19 rr. (Iz okopiv do Tiurmy). Zapysna knyzhечka. 1919 rik [Memories of the Era of the Great Eastern Revolution of the Beginning of 1917–19 (From the Trenches to the Prison). Notebook. 1919 Year]*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Zolotarev, A. 1922. *Yz ystoryy Tsentralnoi Ukraynskoï Rady (1917 god) [From the History of the Central Ukrainian Council (1917)]*. Kharkov: Hosudarstvennoe yzdatelstvo Ukrayny. [in Russian].
- Kapeliushnyi, V. P. 2003. *Zdobuta i vtrachena nezalezhnist: istoriohrafichnyi narys ukrainskoi derzhavnosti doby natsionalno-vyzvolnykh zmah (1917–1921 rr.) [Gained and Lost Independence: a Historiographical Essay of Ukrainian Statehood During the Era of National Liberation Struggles (1917–1921)]*. Kyiv: Olan. [in Ukrainian].
- Kovalevskiy, M. 1960. *Pry dzherelakh borotby: Spomyny, vrazhennia, refleksii [At the Sources of Struggle: Memories, Impressions, Reflections]*. Insbruk: Nakladom M. Kovalevskoi. [in Ukrainian].
- Kondratiuk, K. & Bilian, P. 2000. Doslidzhennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917 — pochatku 1918 rr. vchenymy v emihratsii [Study of the History of the Ukrainian Revolution of 1917 — the Beginning of 1918 by Scientists in Emigration]. *Visnyk Lvivskoho universyietu. Serii istorychna*. Vyp. 35/36. S. 261–273. [in Ukrainian].
- Malyk, A. O. 1999. *Memuary yak dzherelo do istorii Ukrainskoi revoliutsii (berezen 1917 — kviten 1918 rr.) [Memoirs as a Source for the History of the Ukrainian Revolution (March 1917 – April 1918)]*. Lviv: LDU. [in Ukrainian].
- Martos, B. 1973. Pershi kroky Tsentralnoi Rady [The First Steps of the Central Rada]. *Ukrainskyi istoryk*. № 3–4. S. 99–112. [in Ukrainian].
- Pyrh, R. Ya. 2009. *Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Memoirs of Contemporaries as a Source of the History of the Ukrainian*

Revolution of 1917–1921]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv*. Vyp 4. S. 31–58. [in Ukrainian].

Pyrlih, R. Ya. 2011. Dzhherela z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: materialy osobovoho pokhodzhennia [Sources from the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Materials of Personal Origin]. *Arkhivy Ukrainy*. № 6. S. 83–102. [in Ukrainian].

Rafes, M. H. 1920. *Dva goda revoliutsyy na Ukrainy: (Evolutsiia y raskol «Bunda»)* [Two Years of Revolution in Ukraine: (Evolution and Split of the Bund)]. Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo. [in Russian].

Sadovskiy, V. 1977. Tsentralna Rada ta yii rolia u vidnovlenni ukrainiskoi derzhavnosti [The Central Council and its Role in the Restoration of Ukrainian Statehood]. *Suchasnist*. Ch. 11. S. 40–49. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. 1997. *Ukrainska revoliutsiia: kontsepsiia i istoriografii* [Ukrainian Revolution: Concept and Historiography]. Kyiv: Knyha pam'iaty Ukrainy. [in Ukrainian].

Feshchenko-Chopivskiy, I. 1922. *Khronika moho zhyttia: Spohady ministra Tsentralnoi Rady ta Dyrektorii* [Chronicle of my Life: Memoirs of the Minister of the Central Council and Directory]. Zhytomyr: Zhytomyrskiy visnyk. [in Ukrainian].

Khrystiuk, P. 1921. *Zamitky i materialy do istorii ukrainiskoi revoliutsii 1917–1920 rr.* [Notes and Materials on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1920]. T. 2. Viden. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. Kh. 2004. *Shchodnnyk* [Diary]. T. 1 (1907–1917). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Shapoval, M. 1958. *Hetmanschyna i Dyrektoriia: (Spohady)* [The Hetmanship and the Directory: (Memoirs)]. Niu-Iork. [in Ukrainian].

Shulhyn, O. 1993. Pochatky diialnosti ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Beginnings of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine]. *Rozbudova derzhavy*. № 1. S. 22–24. [in Ukrainian].